

ВІДГУК

офіційного опонента на дисертацію Волкова Володимира Олеговича «Українська діаспора у Російській Федерації: інституційний, соціально-економічний та культурний аспекти (1991-2010 рр.)» подану на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук із спеціальності 07.00.02 – всесвітня історія

Вибір теми дисертаційного дослідження Волковим Володимиром Олеговичем є цілком виправданим і актуальним. Актуальність своїх наукових розвідок автор обумовлює тим, що впродовж усього часу української незалежності в наукових колах досі культивується ідеологічна лінія, що утверджує позиції адептів псевдо-братніх зв'язків українського та російського народів. На порядку денному стоїть наукове обґрунтування самобутності української діаспори, оптимальних шляхів її подальшого розвитку в Росії, що є однією з передумов успішної реалізації курсу України на зміцнення її суверенітету та всебічну європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Дисертант серйозно підійшов до вирішення наукової проблеми. Структура (оформлення вступної частини, зміст) та текстове наповнення мають концептуальну побудову і відповідають власне дисертаційному дослідженню. У ньому присутні всі елементи, які є обов'язковими для робіт такого типу, виклад матеріалу має яскраво виражений аналітично-науковий стиль та грамотне оформлення.

Наукове дослідження виконане у рамках планової державної тематики кафедри всесвітньої історії історико-філософського факультету Київського Університету імені Бориса Грінченка «Питання історичної пам'яті країн Центрально-Східної Європи ХХ – ХХІ ст.» (державний реєстраційний номер 0116U003294).

Дисертація побудована на основі використання проблемно-хронологічного методу, що обумовило акцентування уваги на окремих

напрямах історії становлення та розвитку новітньої української діаспори у Росії в її інституційному, соціально-економічному та культурному вимірах. В роботі чітко визначена мета та завдання дослідження, його об'єкт та предмет, хронологічні межі, наукова новизна. Зокрема, автор вперше дослідив історію української діаспори в Росії на етапі її становлення та відносно повноцінного функціонування в 1991 – 2010 рр. Сформульовано основні концептуальні підходи до тлумачення історії української діаспори в Росії (україноцентричний та трисдиноросійський). Обґрунтовано висновок про об'єктивну закономірність формування української діаспори в Росії, наявність для цього зрілих демографічних, соціокультурних та політичних передумов. На основі оригінальних джерел, певна частина яких вперше введена в науковий обіг, досліджено правові засади діяльності української діаспори. Відтворено географію областей України, вихідці із яких визначальним чином формували сучасний демографічний простір української діаспори в Росії. Обґрунтовано періодизацію еволюції вітчизняної діаспори в Росії.

Автор дисертації впевнено довів, що ключовою суперечністю в еволюції української діаспори є поєднання процесу збагачення форм її національно-культурного самовияву з динамічною тенденцією асиміляції українців в Росії. Волков В.О. уточнив визначення поняття «діаспора», яке має враховувати передусім такі її ознаки, як наявність материнської держави та інституційного оформлення. На цій основі стверджується, що в 1990-і рр. відбулося відновлення української діаспори в Росії.

Дисертант небуденно довів об'єктивну закономірність формування української діаспори в Росії. Вона стала результатом багатовікових міграційних процесів українців як у межах однієї (російської) держави, так і в часи налагодження транскордонних зв'язків. Її зумовили також вростання українців у російський суспільний ґрунт, їх самоорганізація та збереження національної ідентичності. Структура дисертації повною мірою відповідає поставленій меті та визначеним завданням.

Міждисциплінарний характер проблеми виявляється у теоретичних та прикладних розробках, присвячених різним аспектам творення української діаспори в Росії як такої, що є самотутньою та організаційно оформленою. Представлено основні етапи розвитку діаспори, що супроводжуванася, зокрема, організацією її інституційних структур. В контексті соціально-економічної адаптації українців у Росії відслідковано процес їх укорінення в господарське життя та освоєння соціальної піші в країні проживання тощо.

В першому розділі (с. 9-37) автор довів, що дослідження української діаспори в Російській Федерації набули поширення протягом останніх десятиріч. Перші роботи українських дослідників з'явилися ще в 1990-х рр. Вони висвітлювали історію появи українців на теренах Росії крізь призму відтворення міграційних потоків в середині Російської імперії, які в подальшому вплинули на появу українських етнічних масивів – клинів. Втім в процесі аналізу робіт стає зрозуміло, що вихідці з України не позиціонувалися українськими дослідниками в якості діаспори. Подальше дослідження української діаспори було ознаменовано її активним розвитком на початку 2000-х рр. В цей період увагу вітчизняних та зарубіжних науковців привертає діяльність українських інституцій, збереження національної самоідентифікації українцями в РФ. Водночас мало розробленими є такі напрями діяльності української діаспори, як її соціально-економічної адаптація та культурний розвиток в Росії. Виходячи із наявної історіографічної традиції, діаспора в Росії залишається переважно поза увагою вітчизняних та зарубіжних дослідників. Це, власне, підтверджується фактичною відсутністю комплексного студіювання української діаспори в РФ. Волков В.О. зробив ефективний аналіз науково-теоретичного та практичного потенціалу дефініцій у межах певного загального концептуального розуміння сутності та значення понять діаспори та трудової міграції. Саме тимчасове перебування за кордоном унеможливає зарахування трудових мігрантів до складу діаспори. Проте трудові мігранти

з числа тих, хто залишився для постійне проживання, є джерелом поповнення діаспори.

В другому розділі (с. 38-72) дисертант розглянув історичні передумови формування української діаспори в Росії. Українські губернії, які займали лідируючі позиції в Російській імперії за зростанням чисельності населення, стали основним джерелом постачання людського ресурсу у віддалені куточки країни. На цій основі відбувалося формування цілих регіонів, де етнічні українці ставали системоутворюючою суспільною елітою. Водночас була остаточно сформована та інституалізована українська громада Петербурга, яка становила ядро української діаспори в Росії. Під час Української революції 1917-1921 рр. українці офіційно заявили про свою національну ідентичність на землях Малинового, Жовтого, Сірого та Зеленого клинів. Вони стали ініціаторами створення в Росії ряду автономних утворень, які прагнули об'єднання з УНР на федеративних засадах. Радянська епоха характеризувалася передусім у політиці деукраїнізації та вращенні українства в «нову спільноту» — радянський народ. Наприкінці ХХ ст. завершився процес творення всього комплексу історичних передумов для відновлення вітчизняної діаспори в Росії. Збереження та подальший розвиток українства на російських землях визначальним чином залежали від політичної ідеології та політичної атмосфери Російської Федерації.

В третьому розділі (с. 73-110) дисертант розглянув нормативну базу, процес утворення та характер діяльності українських діаспорних інституцій, а також особливості їхніх трансформацій впродовж 1991 – 2010 років. Окреслено ключові міжнародні нормативні акти та українсько-російські угоди, що регламентували розвиток діаспори в Російській Федерації. Оптимістично стверджується, що наявна правова база загалом створювала передумови для функціонування діаспори. Розбудова центральних регіональних та місцевих інституцій діаспори відбувалася за ініціативою української громадськості. Автор виокремлює два етапи діяльності української діаспори. Перший (1991 – 1998 рр.) характеризувався

етапів становлення мережі місцевих та регіональних організацій, а другий етап (1998 – 2010 рр.) відзначався остаточною легітимізацією української діаспори та розгортанням широкої інституційної мережі на території клинів та поза ними. Водночас, Волков В.О. аргументовано стверджує, що офіційний курс російської влади був спрямований на формування в суспільстві негативного образу української діаспори. Замість загальноновизнаних центральних українських інституцій, утворювалися маріонеткові організації (Федеральна національно-культурна автономія, Рада Земляцтв України в РФ та ін.), мета яких полягала у нівелюванні діаспорного статусу української громади.

Четвертий розділ (с. 111-136) безпосередньо торкається соціальної бази діаспори та рівня інкорпорації українців в соціально-економічну систему Російської Федерації. Автор переконливо доводить, що економічні аспекти суспільної адаптації українців в Росії засвідчили, що за своїм соціально-економічним потенціалом українці належать до чільної когорти найбільших етнічних меншин Росії, займаючи помітне місце в суспільному житті країни проживання. Особливості позицій української діаспори певною пояснює те, що в ній найбільше були представлені в Росії вихідці зі Сходу України: Донецької (10,8 %), Луганської (7,1 %) та Харківської (5,3 %) областей. В цілому, урбанізованість сучасної української діаспори у поєднанні з високою кваліфікацією її представників стали передумовами їхньої успішної інкорпорації в соціально-економічну систему РФ.

У п'ятому розділі (с. 137–170) охарактеризовані ключові етапи, напрями та особливості розвитку культурного й релігійного життя української діаспори. Слід зазначити, що українська культура на загальноросійському рівні знайшла своє відображення у роботі центральних інституцій української діаспори, серед яких яскраво виділяється Національний культурний центр України в Москві. На низовому рівні українські громади були представлені переважно творчими художніми колективами міст і сіл РФ. Загалом культурний розвиток української

діаспори в Російській Федерації можна охарактеризувати як роботу українських освітніх, наукових, просвітницьких та мистецьких колективів, які залишалися розпорошеними і мали низький коефіцієнт охоплення етнічних українців. Українські громади не мали чіткого механізму взаємодії та усталених зв'язків у масштабах країни. Подальші перспективи культурного самовияву української діаспори в Росії будуть залежати не тільки від загальнополітичної атмосфери в російському суспільстві, а й від соціально-культурної мобільності самих українців, рівня їхньої консолідації та взаємодії зі співвітчизниками в Україні.

Волков В.О. дійшов висновку, що наукова розробка досліджуваної теми відбувається головним чином у руслі двох протилежних концептуальних підходів щодо тлумачення історії української діаспори в Росії: російської великодержавної та української національної. Перша ґрунтується на триєдиному російській міфологемі з її запереченням самого факту окремішнього існування українського народу, а отже відкидає історичність української діаспори взагалі її безпосередньо в Росії. Друга базується на визнанні українського народу об'єктивною історичною реальністю, яка в умовах відродження своєї державності закономірно поповнюється діаспорними інституціями в різних країнах світу і, зокрема, в Росії. Обґрунтовано висновок про об'єктивну закономірність формування української діаспори в Росії. У цьому зв'язку окреслено ключові історичні передумови формування української діаспори в Росії: демографічні, соціокультурні та політичні. Показано, що найбільш інтенсивно основи майбутньої діаспори закладалися протягом XVII – XX ст. Домінуючим упродовж усієї історії переселень був економічний чинник. Переважна частина українців селилася компактно, утворюючи локальну етнічну більшість на території цілих регіонів. З відновленням державності в Україні на початку 1990-х рр. розпочинається новий етап в історії вітчизняної діаспори в Росії. Він характеризується передусім міжнародно-правовою й політико-дипломатичною підтримкою діаспори з боку української держави

та її інституційним наповненням. Відтворено динаміку інституційного розвитку діаспори на центральному (загальноросійському), регіональному та місцевому рівнях. Відносно високий рівень освіти й соціальної мобільності українців діаспори забезпечив загалом успішну їх адаптацію в російському соціально-економічному просторі. Діями діаспори у цьому напрямку стали: організація українознавчих студій при громадських просвітницьких організаціях; утворення гуртків народної творчості, мистецьких художніх колективів, що поширювали серед співвітчизників українську мову, національні культурні й релігійні традиції та обряди. Важливу роль в координації цієї діяльності відігравав Національний Культурний Центр України в Москві. Інформаційну підтримку культурно-освітньому процесу надавали україномовні засоби масової інформації, серед яких нараховувалося більше 20 друкованих видань, котрі виходили в різний час у Москві, Санкт-Петербурзі та інших регіональних центрах Російської Федерації. З початку 2000-х рр. зростала роль ресурсів інтернет. В ході дослідження доведено, що становище української діаспори цілком залежало від російських владних інституцій та характеру українсько-російських відносин. В умовах посилення тоталітарних тенденцій в РФ саме політична складова стала визначальною у процесі ліквідації Російською Федерацією центральних українських інституцій після 2010 року. В умовах пануючої в Росії ідеології цілковите збереження українцями своєї національної ідентичності залишалося проблематичним. На релігійному рівні українська діаспора консолідувалася в межах кількох українських єпархій православної церкви Київського патріархату та греко-католицької церкви, що мала у своєму розпорядженні на території Уралу та Сибіру тільки 9 громад. Основна частка українців задовольняла свої віросповідні потреби у складі парафій Російської православної церкви. Ця обставина, з огляду на політичну ідеологію одержавленої церкви, суттєво сприяла процесу деукраїнізації відповідної частини віруючих.

Дисертант виявив тенденції поступового посилення підтримки

української громади в Росії з боку материнської держави та стагнації цієї підтримки в сегменті взаємин з діаспорою українського громадянського суспільства. Слабкою ланкою в системі заходів, спрямованих на підтримку діаспори залишалась фінансова допомога та створення необхідної матеріальної бази. Проте вітчизняна діаспора в Росії, зі свого боку, так і не виробила механізму політичної підтримки України. В умовах наростаючого політичного тиску на центральні українські інституції та масової асиміляції питання подальшого розвитку української діаспори залишилося відкритим. Про це свідчить і висока динаміка звуження соціальної бази діаспори. Упродовж 1990-х – 2000-х рр. її чисельність скоротилася більше, ніж удвічі. Разом з тим, діаспора в Російській Федерації залишалася формально найчисельнішою українською громадою у світі.

Отже, загальні висновки дисертації є цілком обґрунтованими, в повній мірі акумулюють основні результати роботи, оскільки впливають з її змісту та відповідають науково-дослідницьким завданням. Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні в процесі підготовки й уточнення зовнішньополітичної стратегії української держави в частині, що стосується оптимізації форм її співробітництва з діаспорою в Росії. Основні положення й висновки дослідження можуть бути задіяні в процесі підготовки узагальнюючих праць та підручників з історії української діаспори, при розробці відповідних навчальних курсів із всесвітньої історії, історії та теорії міжнародних відносин, культурології, міжнародного права, відповідних спецкурсів. Позитивне враження справляє серйозна апробація результатів дисертаційного дослідження Волкова В.О. Зокрема, його основні положення були оприлюднені на шести наукових конференціях, у восьми статтях, шість із яких було надруковано в фахових виданнях, визначених ДАК МОН України, а дві в закордонних наукових журналах..

Зміст автореферату дисертації Волкова Володимира Олеговича повною мірою віддзеркалює її основні положення та висновки.

Нопри безумовно позитивну оцінку, робота Волкова В.О. не позбавлена окремих недоліків:

1. В класифікації джерел було б варто додати і виокремити матеріали соціологічних досліджень які стосуються передусім самоідентифікації громадян Росії українського походження (зокрема, Левада-Центру).
2. Доцільно більш акцентовано характеризувати джерела за походженням, а не за місцем знаходження.
3. Другий розділ повністю виходить за хронологічні межі дослідження (с. 38-72). Автор має право на такий підхід, втім його варто було оговорити у вступі.
4. Висновки по розділах дослідження – не співрозмірні (зокрема – дуже ґрунтовний і об'ємний по розділу 5 і доволі короткі по розділу 4 та іншим).
5. Додатки в дисертації треба позначати літерами («А», «В», «С»...)
6. В 1989 році відбувся не всеросійський, а всесоюзний перепис населення (с. 32).
7. Автор пояснює походження термін топонімів «Малинний клин», «Зелений клин» і не пояснює «Сірий клин» і «Жовтий клин» (с. 69).
8. В роботі згадані почесні консуляти, проте не зрозуміло, чи були вони створені (с. 86). Також слід було детально зупинитися на діяльності українських консульств в Росії (Генеральних - в Санкт-Петербурзі та Ростові, консульств в Єкатеринбурзі та Новосибірську).
9. В роботі деякі діячі вказані з ініціалами, а деякі, з іменами – варто робити якось однаково (с.102-104).
10. Вихід за хронологічні межі (2012 рік), що в контексті теми дослідження виглядає недоречним (с. 102-104).
11. Незрозумілим в умовах російської інвазії в Україну виглядає викладення в теперішньому часі питання щодо збільшення часу перебування українців в РФ без реєстрації (с. 131)

12. Сюжет про трудову міграцію не є доцільним, бо вона не є предметом дослідження (с. 133).

Проте, вказані зауваження не впливають на наукову цінність дисертаційного дослідження Волкова В.О. і не мають принципового характеру.

Таким чином, дисертація Волкова Володимира Олеговича «Українська діаспора у Російській Федерації: інституційний, соціально-економічний та культурний аспекти (1991-2010 рр.)» відповідає вимогам пунктів 9, 10, 11, 12, 13, 14 «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24 липня 2013 р. (зі змінами, внесеними згідно з Постановою Кабміну № 656 від 19.08.2015 р.), а її автор Волков Володимир Олегович заслуговує на присудження наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.02 – всесвітня історія.

Офіційний опонент

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних студій та
суспільних комунікацій факультету історії
та історії та міжнародних відносин

Ужгородського національного університету

І.Я.Годоров

